

ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ ЧАСТКИ В РИТОРИЧНИХ ПИТАННЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ З НІМЕЦЬКОЇ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

В статті аналізуються функції емоційно-експресивних часток німецької мови у риторичних питаннях з погляду можливості їхнього відтворення засобами української мови. Труднощі ідентифікації питання як риторичного та функції частки, зокрема, зумовлюються писемним характером аналізованих текстів та наявністю омонімів частки у нериторичних питаннях.

Ключові слова: емоційно-експресивна частка, риторичне питання, імпліцитний зміст, лексичний відповідник.

В статье анализируются функции эмоционально-экспрессивных частиц немецкого языка в риторических вопросах с точки зрения возможности их передачи средствами украинского языка. Трудности идентификации вопроса как риторического и функции в нём частицы, в частности, обусловлены письменным характером анализируемых текстов и наличием омонимов частиц в нериторических вопросах.

Ключевые слова: эмоционально-экспрессивная частица, риторический вопрос, импліцитный смысл.

In the article the functions of the German modal particles in the rhetorical questions are analyzed from the perspective of their translation into Ukrainian. The identification of a question as a rhetorical one and of the particle function in it is especially difficult in a written text and due to homonyms of the modal particles in non-rhetorical questions.

Key words: modal particle, rhetorical question, implicit meaning.

Сучасна функціонально спрямована лінгвістика багато уваги приділяє мовним явищам, (імпліцитний) план змісту яких не відповідає (експліцитному) плану вираження, серед яких виділяють, зокрема, риторичні питання. Згідно Лексикону Мецлера риторичними є питання, на які мовець не чекає відповіді, а вкладає в них спонування чи повідомлення, яке має бути особливо наполегливим, емоційним, патетичним тощо [1: 546]. Попри наявність чималої кількості робіт, присвячених феномену риторичного питання, в т.ч. з частками (Р. Вихованець, Л. Безугла, М. Панкова, Р. Maral, J. Meibauer, A. Gressillion, J. Switalla та ін.), не всі його аспекти дістали належне висвітлення, зокрема можливість передачі імпліцитного смислу такого висловлення при перекладі. Відомо, що у формуванні цього смислу у німецькій мові беруть участь емоційно-експресивні частки *auch, bloß, nur, denn, etwa, vielleicht, nicht, schon*.

Функції емоційно-експресивних часток (далі: ЕЕЧ) у риторичних питаннях стали не випадково об'єктом нашого дослідження. Риторичне питання відносять до «специфічних мовних засобів вираження імпліцитного смислу» [2], які слугують для реалізації різних типів імпліцитних мовленнєвих актів. У безпосередньому спілкуванні слухач

отримує певні невербальні вказівки (інтонація, тональність, погляд, міміка мовця тощо) на наявність імпліцитного смислу, які допомагають адекватно сприймати та кваліфікувати зміст повідомлення. У друкованому тексті складніше ідентифікувати питання як риторичне та розкодувати вкладений в нього імпліцитний смисл, що створює виклики для перекладача. Метою статті є дослідити на матеріалі художніх творів німецькою мовою та їхніх українських перекладів, як наявність ЕЕЧ в риторичному питанні допомагає чи, навпаки, ускладнює розуміння закладених у нього смислів та відтворення їх українською мовою.

За частотою вживання у різних типах речень у корпусі з понад 3 000 прикладів з частками утворюється послідовність: *denn, wohl, schon, nur, nicht, auch, etwa, bloß, vielleicht*, пор. [3: 203]. Проте у риторичних питаннях (170 прикладів або біля 6% від загальної кількості) частота вживання зовсім інша: *wohl* (49), *nicht* (48), *etwa* (20), *denn* (16), *schon* (14), *vielleicht* (12), *auch* (11), *nur* (5), *bloß* (2). Причини цього полягають, очевидно, в ефекті взаємодії ЕЕЧ та синтаксичної конструкції риторичного питання.

ЕЕЧ *wohl* трапляється як у питаннях з питальним словом, так і без нього. *Wohl* у спеціальних питаннях, в т.ч. непрямих, виражає суб'єктивну невпевненість, обережність і стриманість мовця по відношенню до слухача. Питання справляє враження роздуму, іноді майже монологу, може бути еліптичним, оскільки повторює уже висловлене кимось питання: “*Wer hat den Brief geschrieben? – Wer wohl?*” Передбачається, що слухач відповідь знає сам. Плогутивний зміст висловлювання передається українською теж спеціальним питанням з часткою *ж* у сполученнях (*ж все-таки, то ...ж, ж іще, а ... ж*), напр.: “*Wen hast du mit,» fragte er: – “Wen wohl.” – “Hol sie rauf”, sagt Karl.* [4: 265] – “*Кого ти привіз?*” – “*Кого ж іще?*” – “*То веди її сюди*” [пер., 262].

ЕЕЧ *wohl* вживається також у загальному питанні, яке за інтенцією мовця не є власне питанням, а вигуком. Мовець не хоче класифікувати своє припущення чи гіпотезу як питання або твердження, тому й відповіді не очікує. Його вигук базується на суб'єктивно виявленому відхиленні від норм чи власних уявлень, пов'язаному з певною негативною конотацією. Це передається українською через сполучення питальних часток з особовим займенником: *vi/a вам/у тебе/та ти що, ...?*, питальним словом: *чи що?*, вставним словом: *чи, може...?*: “*Mein Vater bewegte die Lippen, bereitete einen Satz vor und wandte sich dann an Kohlschmidt: Deserteure – weißt wohl nicht, was Deserteuren zusteht*“. [5: 304] – “*Батько заворушив губами, готуючись щось вимовити, і звернувся до Кольшмідта: - Дезертирів... Ви що, не знаєте, що чекає дезертирів?*” [пер., 271]

Цей плогутивний зміст точніше можна передати за допомогою сполучення часток *a to*: “*A to vi ne знаєте, що чекає дезертирів?*”

Серед еквівалентів частки *wohl* у різних комунікативних типах висловлювань [3, 94 – 99] часто трапляються вставні слова *певно, мабуть, видно*, тобто відповідники однойменного прислівника. У риторичному питанні ці словникові відповідники, однак, змінюють тональність висловлювання, як от:” *Hast wohl nie gehört, was sie draußen reden über ihn und mich.*“ [5: 385] - “*Ти ж, мабуть, не знаєш, що кажуть про нас із ним за кордоном?*” [пер., 347]

Докір мовця перетворився у перекладі на припущення. Аналіз ширшого контексту дозволяє трактувати висловлювання як риторичне питання: “*Ти що / чи може ти не чула, що про нас з ним за кордоном кажуть?!*” Вибір словникового еквівалента омоніма

ЕЕЧ може бути наслідком невірної частиномовної класифікації лексеми *wohl* як прислівника.

Друга за частотою вживання ЕЕЧ *nicht* закладає в питання очікування позитивної відповіді, тим самим перетворюючи його на припущення або на ілюкитивно виражене прохання про підтвердження думки мовця.

Найчастішим лексичним відповідником є питальна частка *xiba* + *ne* у різних сполученнях (*Ta / I / A xiba ...ne, a ...ni, Xiba ...sam ne, Ta й справді, xiba ... ne*): “*Hat er nicht schon fünf Nächte und mehr in feuchten Gruben gegessen, ohne einen Bissen im Magen?*” [6: 72] – “**Хіба не сидів п'ять чи більше ночей у вологих канавах, не маючи й зернятка в роті?**” [пер., 74]

Замість частки *ne* може вживатися прислівник *мало*: “*Hatte man ihnen nicht mit heißen Worten erklärt, ihre Pflicht sei es, in der gegebenen Stunde zu streiken?*” [7: 347] – “**Хіба мало запальних слів було сказано про їхній обов'язок страйкувати в призначену годину?**” [пер., 288]

Рідше трапляються сполучення з іншою питальною часткою, *невже ... ne*. Хоч «Словник української мови» різниці між функціями обох питальних часток не проводить, пор. [8 (5:255); (11:68)], однак частку *невже* вживають, щоб надати висловлюванню особливої ваги, пафосу: “*Ich weiß, wer sich gebunden hat, ist besonders verletzlich, und wir beide sind gebunden. Aber können wir das nicht abtun für eine Weile.*” [5: 169] – “Я знаю, хто чимось зв'язав себе, надто вразливий; а ми обидва зв'язали себе. Та **невже ми не можемо скинути свої пута хоч на час?..**” [пер., 150].

Тому потрібно зважати на цю властивість частки *невже*, оскільки її вживання може призвести до зміни ілюкитивного змісту у перекладі: “*Er sah nur einmal unter vielen Gesichtern ihr reines Gesicht. So fremd es ihm war, er dachte: Hab ich dich nicht schon wo gesehen?... Irgendwo habe ich dich von ganz nahez gesehen.*” [7: 445] – *А тоді він побачив серед багатьох чужих обличчя її чисте обличчя. Воно теж здалося йому чуже. Він подумав: **Невже я тебе ніде не зустрічав?.. Я десь бачив тебе зовсім зблизька.***” [пер., 369]

Обличчя жінки хоч і здавалося чужим, але викликало у мовця питання: “*A чи не зустрічались ми вже десь раніше?*” або “*Здається, десь я тебе вже бачив*”. Питання з “*Невже...*” містить лише здивування.

Серед інших перекладацьких відповідників – вставні слова типу: “*Здається, ...!*” та *адже...так* (пор. нім. *nicht wahr?*) з подальшим перетворенням питання у твердження, а також словосполучення (*а правда (ж)?, чи (не), А ото часом не ...?*)

Отже, ілюкитивна сила ЕЕЧ *nicht* допомагає ідентифікувати питання як риторичне, пафосне. У мові перекладу частка *не* вступає у сполучення з питальними частками *xiba* та *невже*, або ж відбувається антонімічний переклад з використанням вставних слів.

У питанні з ЕЕЧ *etwa* мовець очікує іншого, ніж те, що виражене в пропозиції, але побоюється небажаної позитивної відповіді. В питанні закладена негативна оцінка змісту і латентна підказка негативної відповіді. Додатково питання може мати емоційне забарвлення (занепокоєння, здивування, гнів і т.п.), а також очікування заспокійливої відповіді. Для ЕЕЧ *etwa* в українській мові не існує однозначного лексичного відповідника, однак ілюкитивний зміст аналізованих питань майже в ста відсотках контекстів відтворюється перекладачем, зокрема за допомогою: питальних часток та їхніх сполучень (*а хіба (ж),*

невже, вставних слів скажімо, бува, сполучень часток та вставних слів *a ... мабуть, (а) / (то) / (чи) може (це):* “*Du kannst dir Menschen nur egoistisch und hinterhältig vorstellen*“. – „*Sind sie das etwa nicht?*“ [4: 192] – *Вважаєш усіх егоїстичними, підступними. – “Хіба ж вони не такі?* [пер., 190].

Підказати бажану відповідь мовець може і таким чином: “*А що, хіба / може вони не такі? “/”А то вони не такі? “.*

З ЕЕЧ *denn* у загальних питаннях з відтінком докору мовець вимагає виправдання. Те негативне, що викликає докір мовця, може бути або відступом від норми, або від його власних уявлень. Відповідниками є звичні для цього типу питання питальні частки *хіба, невже, чи, особовий займенник + питальна частка що* (на початку речення: *Ти що, ... , Вам що, ...*). Докір, що звучить у питанні з ЕЕЧ *невже* чи зі сполученням (*та*) *невже (ж)*, суб’єктивно сприймається сильніше, ніж з *хіба*: “*Der Unteretzte riss den Klemmer herunter. - “Müssen Sie die Personalien denn bis zum I-Tüpfelchen aufnehmen, bevor Sie der Frau helfen!*“ [9: 557] – “*Приземкуватий зірвав пенсне:- Невже вам треба до дрібниць заповнити анкету, перш ніж допомогти жінці?!*” [пер., 82].

А от сполучення *чи* не надає висловлюванню відтінку припущення, замість докору, а тому не може бути адекватним відповідником: “*Der Konsularbeamte lachte ihm ins Gesicht. „Glauben Sie denn, dass zwischen ihm und Hitler ein großer Unterschied war?* [7:143] – “*Консульський чиновник вибухнув сміхом прямо йому в обличчя: Чи не гадаєте Ви, що між ним і Гітлером була велика різниця?*” [пер., 119]. Докір може бути переданий так: “*Ви що, гадаєте що між ним і Гітлером була велика різниця?*”

Особливо емоційний варіант ЕЕЧ *denn* спостерігаємо у специфічному контексті вигуку у формі загального питання. Вона сигналізує, що певний факт для мовця несподіваний, він здивований і хоче досягти згоди зі слухачем щодо причини свого здивування: “*...hielt ihn jemand am Armel fest und rief: „Na, so was! Sind Sie’s denn wirklich!*“ *Berndt schob den Mann weg.*” [7: 76] – “*...якийсь чоловік ухопив його за рукав і вигукнув: Боже мій! Невже це ви? Берндт його відитовхнув.*” [пер., 63]

Як бачимо, ЕЕЧ *невже* може передавати не лише докір (див. вище), але й здивування. Однак, в аналізованому специфічному контексті здивування має доповнюватися пошуком консенсусу зі слухачем. Ці емоційні відтінки можуть бути передані лише сполученням декількох ЕЕЧ і модального слова, яке додатково експлікує здивування, напр.: “*Невже це справді/дійсно ви?*”, де ЕЕЧ *це* – налаштовує слухача на позитивну реакцію, прислівник “*справді*” – прохання про підтвердження причини здивування.

Наступна за частотою живання у риторичних питаннях без питального слова ЕЕЧ *schon* сигналізує щонайменше сумнів, а в основному – негативну оцінку того чи іншого факту. Передбачається, що відповідь на запитання буде негативною. З ЕЕЧ *schon* питання перетворюється на пояснення причини негативної оцінки факту, який передував висловлюванню. Усі лексичні відповідники – це сполучення підсилювальних часток *a, ma й* з питальним словом *що* та іншими словами у функції часток.

У питаннях з “*Was/wer...*” відповідниками є сполучення: “*А що (ж/там)?, “Та й що там/тих /такого/хто ж...? “, “що нам якась...? “, “Що таке, власне...? Напр.: “Ihre Haltung war gelassen und aufrecht. “Was soll schon daheim los sein? Dem Kind geht’s Gott sei Dank gut.*” [7: 361] - “*Сузі трималася просто і була незворушно спокійна. – А що там удома. Дитина, дякувати богу, здорова.*” [пер., 301]. Отже, в перекладі замість пи-

тання розповідне речення, оскільки його метою було не отримати інформацію, а “зняти” тривогу слухача.

Спеціальні питання з *schon* можуть бути еліптичної форми, отримують позитивно-риторичний характер, тобто, відповідь на них не може бути негативною: “*Kannst du das, Sigggi? Traust du dir zu, die Wunde auszusaugen? – Wie? sagte ich, und Hilke, ungeduldig den Kopf schüttelnd: Wie schon – mit dem Mund natürlich...*” [5: 231] – “*Ти зробиш це, Сиггі? Ти не побойшся висмоктати кров із рани? – Як це? – здивувався я. Гілька нетерпляче мотнула головою: Як, як! Ротом, звичайно.*” [пер.,: 228]

Прийом повтору ключового (тут – питального) слова замість додавання якогось формального відповідника частки траплявся і у інших ЕЕЧ (напр., *denn* [3, 64]). В наступному висловлюванні він теж був би доречним: “*... dort findest du, was dein Herz begehrt. Alles dran? Was schon, zum Beispiel? Was denn begehrt dein Herz?*” [7: 193] – “*...там ти знайдеш усе, чого душі забажається. Все? Що я, наприклад? Чого бажає моя душа?*” [пер., 160].

Висловлювання “*Що я, наприклад?*” позбавлене пропозиційного змісту, тоді як у формі: “*Все? Що все, наприклад?*” воно було б логічною ланкою між попереднім та наступним висловлюванням, яке передає сумнів. Це є підтвердженням того, як лаконічність створює труднощі для розшифрування змісту висловлювання, тому до аналізу слід залучати більш широкий контекст.

ЕЕЧ *vielleicht* в загальних питаннях слід відрізнити омоніма-модального слова у питаннях, які по суті є проханнями (“*Haben Sie vielleicht Feuer?*”) чи спонуканням партнера до певної дії, яке сигналізує про роздратованість мовця (“*Würdest du vielleicht endlich mal still sein?*”). Мовець впевнений, що відповідь на запитання з ЕЕЧ *vielleicht* може бути лише негативною (=etwa). У питанні з запереченням відповідь передбачається ствердна.

Може вживатися повторно в одному висловлюванні або поряд з синонімом – ЕЕЧ *etwa*. Функція частки передається українською через сполучення різних питальних часток: *(to/a) хіба, (a) може*, а також *та й/наче й* в антонімічних конструкціях (питання стає твердженням), як от: “*War die Wirtin etwa hässlich, und kam er vielleicht, um hier den Mann zu spielen für zwei Liter Bier?* [4: 59] – “*Хазяйка **наче й не** потвора, **та й він не** став би вдавати з себе коханця за літр пива.*” [пер., 56].

Отже, синонімія *etwa* та *vielleicht* дає можливість уникнути повторного вживання однієї з них у двох послідовних риторичних питаннях (пор. *bloß/nur*).

Ще одним свідченням того, як лаконічність писемного висловлювання ускладнює ідентифікацію імпліцитного змісту, є неввірна класифікація *vielleicht* як модального слова: “*...Anders war's nur ganz früher bei meinem ersten Mann. Der ist mir im Krieg gefallen. War das vielleicht richtig?*” [7: 159] – “*Тільки колись давно при першому чоловікові в мене було по-іншому. Він загинув на війні. *Хтозна, чи то було в мене серйозно.*” [пер., 132].

Риторичне запитання з ЕЕЧ та з наголосом на дієслові: “*War das vielleicht richtig?*” — означає насправді: “*Хіба це справедливо?*”, що підтверджує аналіз подальшого контексту висловлювання: “*So wird's nicht mehr. So kann's doch nicht weiter gehen, dass einer der fällt, den man lieb hat*” (*ebenda*) – “*... таке більш не повториться. Не може так тривати далі, щоб гинув той, кого кохаєш*” (*там само*).

ЕЕЧ *auch* вживається у питаннях без питального слова, в т.ч. у самостійних питальних реченнях з *ob*. Питання має відтінок стурбованості чи сумніву, який потрібно розві-

яти, або сподівання, яке вимагає підтвердження. Отже, мовець очікує ствердної відповіді (у питаннях із запереченням – відповіді з *nein*), яке може супроводжуватися вимогою виконати названу дію, докором або застереженням („*я сумніваюся, чи...*“; *я сподіваюся, що...*“; „*чому ти не робиш ...?*“). Він хоче переконатися у достовірності факту, про який він питає. У перекладі речення зберігає форму загального запитання, яке починається з частки *A/ale*, іноді в сполученні з *чи*, або з *sam/same*; (*a чи*) ...*це* : „*Glaubst du das alles auch, was du mir da erzählst?*“ [10: 99] – „*А ти сам віриш у те, про що тільки-но розповів мені?*“ [пер., 88].

Нижче показано, як неточна класифікація ЕЕЧ *auch* та дослівний (формальний) переклад виразу „*nicht(s) für etw. können*“ в перекладі змінили не лише емоційну установку (замість сумніву, який мовець хотів би спростувати, невпевненість, безпорадність), а й пропозицію висловлювання: „*Was hat denn die gegen mich? dachte Thomas. – Kann ich da auch was dafür?*“ [10: 213] - „*Чим же я завинив перед нею? – подумав Томас. – * І що я можу вдійяти?*“ [пер., 209] замість: „*Чи, може, й справді я в чомусь винен?*“

У питаннях з питальним словом ЕЕЧ *auch* має дещо інші функції, ніж у загальних. Запитання є критичним коментарем до попереднього висловлювання і обґрунтовує його причину. Ця функція передається умовним способом дієслова з часткою *б* або особливою конструкцією *дав. відм. + інфінітив*: „*Siehst du?*“ *sagte Baldini gleichermassen befriedigt und enttäuscht ..., „ du kannst es nicht. Natürlich nicht. Wie solltest du es auch können?* [11: 80]. – „*Ось бачиш? – сказав Бальдіні і задоволено, і розчаровано водночас. – Ти не знаєш. Звичайно, не знаєш. Звідки тобі знати?*“ [пер. 27]. Для точнішої передачі скепсису мовця слід додати сполучення часток *Ta й ...?*

Синонімічні ЕЕЧ *bloß* та *nur* знаходимо у вигуках у формі спеціального питання. Вони виражають подив чи докір, відповіді не передбачають, мають лексичні відповідники – ЕЕЧ *це, і, ну* : „*Was du nur ewig mit diesen Leuten hast*“, *sagte die Mutter jetzt*. [4: 191] – „*І чого ти завжди з тією публікою воловодишся, - дорікнула мати.*“ [пер., 190]

Докір додатково експлікується в словах автора („дорікнула“ замість нейтрального „*sagte*“, у інших випадках – у вигуках (типу „*Gott!*“), або в негативному забарвленні інших лексичних одиниць. Підсилювально-видільна ЕЕЧ *i*, підсилювальна ЕЕЧ *tільки*, вказівна ЕЕЧ *це*, та частка-вигук *ну* можуть взаємозамінюватися.

Викладений вище аналіз риторичних питань з емоційно-експресивними частками свідчить про непростий характер зв'язку між імпліцитним змістом риторичного питання та додатковим імпліцитним змістом, пов'язаним з часткою (сумнів, докір, подив, іронія тощо). Труднощі ідентифікації питання як риторичного особливо відчужаються з такими ЕЕЧ як *denn* та *vielleicht*, оскільки їхні омоніми трапляються і в інших типах питальних речень. Найчастіше помилки при декодуванні імпліцитного смислу спостерігаються в еліптичних та незавершених реченнях, речень зі службових слів. Оскільки відповідь на аналізовані нами питання, як правило, не очікується, то логічно, що серед засобів перекладу трапляються антонімічні трансформації, тобто замість питання маємо твердження. Цікаво, що лексичні відповідники ЕЕЧ у риторичних питаннях мають комплексну структуру, тобто одній німецькій частці відповідає сполучення української ЕЕЧ, питальної або підсилювальної частки з питальним словом, модальним словом чи вставним словом. Такі відповідники доцільно було б включити до словникових статей відповідних лексичних одиниць. Не менш цікаві результати можуть бути виявлені при аналізі функцій ЕЕЧ

та їхніх українських відповідників у різних типах мовленнєвих актів (застереження, докір, погроза, схвалення тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Metzler Lexikon Sprache. Hrsg. von Helmut Glück, 3. Auflage. – Stuttgart / Weimar : Verlag J.B. Metzler, 2005. – 814 с.
2. Безугла Л.Р. Риторичні запитання як імпліцитні мовленнєві акти / Безугла Л.Р. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – № 866. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – Вип. 59. – С. 49 – 93. Режим доступу до журн. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/4852>
3. Кучма О.І. Німецькі емоційно-експресивні частки та їх відтворення українською мовою: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.16 / Ольга Іванівна Кучма. – К., 2004. – 214 с.
4. Otto H. Zeit der Störche / Herbert Otto. – Berlin/Weimar: Aufbau-Verlag, 1979. – 266 S. [пер. з нім. В.Василюк] Отто Г. Пора лелек. – К.: Молодь, 1981. – 266 с.
5. Lenz S. Deutschstunde. – München: dtv. 1993. – 449 S. [пер. з нім. Ол. Логвиненка] Ленц З. Урок німецької. – К.:Рад. письменник. – 1976. – 445 с.
6. Schneider R. Schlafes Bruder / Robert Schneider. – Leipzig : Reclam, 1994. – 204 S. [пер. з нім. Микола Кушнір] Шнайдер Р. Сестра сну. – К.: Юніверс, 2002. – 195 с.
7. Seghers A. Vertrauen / Anna Seghers. – Berlin/Weimar: Aufbauverlag, 1968. – 455 S. [пер. з нім. В.Василюк] Зегерс А. Довір'я. – К.: «Дніпро», 1977. – 383 с.
8. Словник української мови, тт. 1—11, – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
9. Frank L. Links, wo das Herz ist. Bd. 3. Ausgewählte Werke in 4 Bänden / Leonhard Frank. – Berlin/Weimar: Aufbau-Verlag GmbH, 1991. – 500 S. [пер. з нім. Ол. Логвиненко] Франк Л. Зліва, де серце. – К.:Дніпро, 1975. – 487 с.
10. Apitz B. Nackt unter Wölfen / Bruno Apitz. – Halle-Leipzig: Mitteldeutscher Verlag, 1968. – 437 S. [пер. з нім. Н.Гордієнко-Андріанова] Апітц Б. Голий серед вовків. – К.: Дніпро, 1981. – 380 с.
11. Süsskind P. Das Parfüm. Die Geschichte eines Mörders / Patrik Süsskind. – Zürich: Diogenes Verlag AG, 1994. – 286 S. [пер. з нім. Н.Фрідріх] Зюскінд П. Запахи. Історія одного вбивці // Всесвіт. – 1993. - №11-12. – 285 с.